

1916-YIL QO'ZG'OLONI NEGA AYNAN TURKISTONDA BOSH LANDI?

Abduqahorov Anvarjon Alijon o'g'li

Navoiy davlat universiteti ilmiy tadqiqotchi

E-mail: anvarabduqahhorov34@gmail.com

ORCID ID 0009-0004- 4836-9867

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15701074>

Annotatsiya: Garchi ko'plab tadqiqotchilar 1916-yilda Turkistonda yuz bergan qo'zg'olonni o'rgangan bo'lishsa-da, hanuzgacha quyidagi asosiy savolga aniq javob yo'q: nega keng ko'lamli qo'zg'olon aynan Turkistonda yuz berdi, holbuki harbiy safarbarlik Sibir, Kavkaz va Qalmoq aholisi orasida ham e'lon qilingan edi? Ushbu maqolada men bu savolga javob topishga harakat qilaman — xususan, podsho Rossiyasi davridagi Turkiston ma'muriyati faoliyatining ayrim institutsional va amaliy xususiyatlarini tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, 1916-yil qo'zg'oloni, orqa front ishlari, safarbarlik, mustamlakachilik siyosati, mahalliy aholi noroziligi, tuzem ma'muriyati, rus imperiyasi, milliy qarshilik, jadidlar.

ПОЧЕМУ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА ПРОИЗОШЛО ИМЕННО В ТУРКЕСТАНЕ?

Аннотация: Несмотря на то, что многие исследователи изучали восстание 1916 года в Туркестане, до сих пор не найден четкий ответ на главный вопрос: почему широкомасштабное восстание произошло именно в Туркестане, хотя мобилизация была объявлена также в Сибири, на Кавказе и среди калмыцкого населения? В данной статье я попытаюсь найти ответ на этот вопрос, проанализировав некоторые институциональные и практические особенности деятельности администрации Туркестана в период царской России.

Ключевые слова: Туркестан, восстание 1916 года, тыловые работы, мобилизация, колониальная политика, недовольство местного населения, туземная администрация, Российская империя, национальное сопротивление, джадиды.

WHY DID THE 1916 UPRISING BREAK OUT SPECIFICALLY IN TURKESTAN?

Abstract: Although many scholars have studied the 1916 uprising in Turkestan, a clear answer to a fundamental question remains elusive: why did a large-scale revolt erupt specifically in Turkestan, even though military conscription was also declared in Siberia, the Caucasus, and among the Kalmyk population? In this article, I aim to address this question by analyzing certain institutional and practical aspects of the administration of Turkestan under Tsarist Russia.

Keywords: Turkestan, 1916 uprising, rear labor mobilization, conscription, colonial policy, local population discontent, native administration, Russian Empire, national resistance, Jadids.

KIRISH

Sovet va postsovet tarixchilarining ko'pchiligi qo'zg'olonning asosiy sababi — mustamlakachilik zulmi bo'lganini, 1916-yil iyulida e'lon qilingan orqa front ishlari uchun safarbarlik esa faqat bahona bo'lib xizmat qilganini ta'kidlaydi [9]. Qiziq tomoni shundaki, qo'zg'olonning sabab va bahona sifatida ajratib ko'rsatilishi ilk bor 1916-yil iyul oxiri va avgust boshlarida Farg'ona viloyatida o'tkazilgan yig'ilishlarda — uyezd ma'muriyati, savdo-sanoat

tashkilotlari va shaharlardagi rus aholisi vakillari ishtirokida, vaqtinchalik harbiy gubernator Pavel Ivanov raisligida — tilga olingan edi.

Yig'ilish ishtirokchilari o'z chiqishlarida shunday deyishdi: "Imperator farmoni va uni bajarish bo'yicha ko'rilgan choralari — faqat vohada kuzatilgan tartibsizliklar uchun bahona bo'ldi, asl sabablar esa chuqurroq. Ular "mahalliy aholi xususiyatlari va ularning fanatizmi" bilan bog'liq, shuningdek, "diniy va siyosiy asosdagi tashqi ta'sir va targ'ibotning oldindan tayyorlangan bo'lishi ehtimoli mavjud". [5].

Shu bilan birga, yuqoridagi Ivanov — iyul oyida Jizzaxdagi qo'zg'olonni eng qattiq jazolovchi jazo otryadiga boshchilik qilgan polkovnik P.P. Ivanov edi. Keyinchalik u fuqarolar urushi davrida Oq harakatning harbiy arbobiga aylangan va Ivanov-Rinov familiyasi bilan tanilgan, vaqtinchalik Sibir hukumati tarkibida harbiy vazir lavozimida faoliyat yuritgan. Ya'ni, bu ta'rif (fanatik aholi va tashqi targ'ibot aybdor degan da'vo) — aslida qo'zg'olon uchun mas'uliyatni hukumat va mahalliy ma'muriyat zimmasidan olib tashlash, uni "aholi fanatizmi" va "tashqi kuchlarga" yuklash uchun ishlatilgan edi.

ASOSIY QISM

Keyinchalik ba'zi amaldorlar bahona va sabab o'rtasidagi farqni nisbatan ob'yektiv tahlil qilish uchun qo'llashgan. Jumladan, Semirechye (Yeti Suv) viloyatining vaqtinchalik harbiy gubernatori Aleksey Alekseev 1917-yil 4-martdagi imperatorga yo'llagan maxfiy hisobotida shunday yozgan edi: "Mahalliy ko'chmanchilar noroziligiga sabab bo'lgan omillar hali to'liq aniqlanmagan, biroq shubhasiz, asosiy sabablardan biri rus aholisi tomonidan Semirechyening keng ko'lamli kolonizatsiyasi bo'lgan... Tartibsizliklarning bevosita bahonasi esa — mahalliy aholini orqa front ishlariga jalb etish haqidagi buyruqning noto'g'ri tushunilganidir". [5].

Shunga o'xshash pozitsiyani, ammo podsho hokimiyatiga nisbatan ayblovlardan, 1916-yilgi qo'zg'olon haqida fikr bildirgan ilk sovet tadqiqotchilaridan biri — qozog'istonlik kommunist To'rar Risoqulov ham ilgari surgan edi. U shunday yozadi: Orqa front ishlari uchun mahalliy aholini safarbar qilish 1916-yilda Turkiston aholisining qo'zg'oloniga faqat bahona bo'ldi, asl sabab esa bu emas edi. Asosiy sabablar... aynan sho'rolar tomonidan 50 yil davomida Turkistonda olib borilgan cheksiz mustamlakachilik ekspluatatsiyasi natijasida yuzaga kelgan chuqur iqtisodiy va siyosiy qarama-qarshiliklarda mujassam edi..." [11].

Aynan shu ta'rif keyinchalik sovet tarixshunosligida mustahkam o'rnashdi, chunki u marksistik yondashuvga to'g'ri kelar edi. Bu yondashuv tarixiy voqealarning sabablarini emas, balki ularning ijtimoiy-iqtisodiy ildizlarini birinchi o'ringa qo'yar edi. Shuni tan olish kerakki, bu yondashuv Semireche (Yeti Suv) mintaqasidagi qo'zg'olonni tushunishda foydali bo'lgan: u yerda qo'zg'olon sabablari orasida rus dehqonlarining massiv ko'chirilishi tufayli qirg'izlarning yerga oid noroziligi muhim rol o'ynagan edi [1]. Shunga qaramay, bu fikr orqa front ishlariga safarbarlik haqidagi farmonning qo'zg'olon uchun bevosita bahona bo'lgani bilan birgalikda o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Men ilgari yozganimdek [15], orqa front ishlari haqidagi farmon qo'zg'olonning muhim sabablaridan biri bo'lgan. Bu qaror shoshilinch ravishda, Davlat Dumasida muhokama qilinmasdan, general-gubernatorlar va viloyat gubernatorlari bilan maslahatlashilmasdan chiqarilgan edi. Bundan ham yomonrog'i, aholini "armiya faoliyat yuritayotgan hududlarda mudofaa inshootlari va harbiy kommunikatsiyalar qurilishi uchun" jalb etish haqidagi farmonda bu ishlarning mazmuni haqida hech qanday tushuntirish berilmagan. Natijada, ishlarning jon saqlab qolish xavfi bilan bog'liqligi, go'yoki odamlar frontda o'qqa tutilayotgan joylarda ishlashlari kerakligi haqidagi yolg'on mish-mishlar tarqaldi.

Safarbarlikning qanday amalga oshirilishi va uni tashkil qilish tartibi haqida aniq ko'rsatmalarning yo'qligi esa mahalliy amaldorlar va mulozimlar tomonidan suiiste'mollarga yo'l ochdi, bu esa xalq noroziligini kuchaytirdi. Agar safarbarlik haqidagi farmon asosiy sabablaridan biri bo'lgan bo'lsa, savol tug'iladi: Nega keng ko'lamli qo'zg'olon faqat Markaziy Osiyoda yuz berdi, holbuki safarbarlik imperiyaning boshqa mintaqalaridagi "begona" xalqlar orasida ham e'lon qilingan edi?

Quyida qisqacha boshqa mintaqalardagi vaziyat ko'rib chiqiladi: Astraxan guberniyasidagi qalmoylarning bir qismi safarbarlikdan norozi bo'lgan yoki undan qochishga harakat qilgan, biroq ko'pchilik imperator farmoniga bo'ysungan, 15-sentabrdan boshlab orqa front ishlari uchun jalb etish boshlangan. Rossiya Ichki ishlar vazirligi qalmoylar diniy rahbari — lamaga bu farmonni xalqqa keng tushuntirish choralari ko'rishni tavsiya qilgan. Ishchi otryadlariga hatto gelyunglar (ya'ni, diniy ruhoniylar) ham tayinlangan.

Ayrim qalmoylar esa o'z mablag'lari hisobidan, o'z otlarida jangovar harakatlar uchun qalmoy polki tuzishni taklif qilganlar. Biroq gubernator bu taklifni rad etgan — chunki u qalmoylar bu orqali yerga ega bo'lish maqsadida ko'zbo'yamachilik bilan kazaklarga aylanmoqchi bo'lgan deb hisoblagan [15,10].

Janubiy Sibirda yashovchi buryatlar orasida urush davridagi og'ir iqtisodiy ahvol tufayli boshlangan Moliyaga ko'chib o'tish holatlari 1916-yilga kelib, orqa front ishlariga safarbarlikdan qochish bilan bog'liq holatda kuchaydi. Shunga qaramay, ular orasida faol qarshilik kuzatilmadi va allaqachon 1916-yil avgust boshida ilk ishchi guruhi yuborilgan edi. Asosiy omma esa, imperiyaning boshqa hududlaridagidek, 15-sentabrdan keyin safarbar qilingan. Umuman olganda, 20 mingdan ortiq buryat Arxangelsk va shimoli-g'arbiy frontga yuborilgan bo'lib, bu jarayonda noyonlar (nasab rahbarlari), buddist va pravoslav ruhoniylar faol ishtirok etgan, ishchilarga lama tabiblari hamrohlik qilgan [2].

Yaqutiyada ham faol qarshilik bo'lmagan, lekin ko'plab odamlar safarbarlikdan qochish maqsadida uzoq joylarga ko'chib ketganlar. Ko'p o'tmay, Lena oltin qazib olish shirkatining arizasiga binoan hukumat mobilizatsiyani bekor qilgan. Shirkat bu bilan asosiy go'sht, sariyog' va boshqa mahsulotlar yetkazib beruvchisi bo'lgan yaqutlar safarbar qilinsa, oltin qazib olish hajmi kamayishini bildirgan. Bundan tashqari, "Lenzoloto" safarbar qilingan yaqutlarni tashish uchun o'z paroxodlarini ajratishdan bosh tortgan [4].

Kavkazda esa 1916-yil 24-iyuldagi telegrammasida Kavkaz noibi — buyuk knyaz Nikolay Nikolayevich imperator Nikolay IIga shunday ma'lum qilgan edi: "Safarbarlik haqidagi xabarning o'ziyoq norozilik kayfiyatini keltirib chiqardi, chunki musulmonlar, ayniqsa o'zini harbiy xizmatga yaroqli deb hisoblaganlar, orqa front ishlarini kamtarlikni keltiruvchi va past ish deb bilishmoqda."

U musulmon aholini orqa frontga ko'ngillilik asosida jalb qilish uchun imperatordan ruxsat so'ragan, aks holda tartibsizliklar yuz berishini ogohlantirgan. Buyuk knyazga rozi bo'lgan imperator, Kavkaz musulmonlari orasida majburiy safarbarlikni bekor qilgan [8].

Buyuk knyazning ma'lumotiga ko'ra, Shimoliy Kavkazning ayrim hududlarida ilgari norozilik holatlari, ba'zida esa qurolli qarshiliklar ham kuzatilgan. Jumladan, Xasavyurt tumanidagi Aksay qishlog'ida, aholining aksariyat qismini tashkil etuvchi qumuqlar iyul o'rtalarida kazak jazolovchi otryadi bilan to'qnashganlar. Biroq ular bu chiqishni orqa front ishlariga emas, balki ot-aravalari va aravakashlarini rekvizitsiya qilishga qarshi amalga oshirishgan [14,7].

Oltoyda esa vaziyat kam bo'lsa-da notinch edi. Oltoyliklar, qozoklar singari, safarbarlik boshlanganidan so'ng, Rossiyaga qo'shilgan paytda ularga "askarlikka olinmaslik" va'dasi berilganini eslatganlar. Shu tariqa, 1904-yilda avjiga chiqqan burxonchilarning mesiya (najotkor) g'oyasi asosidagi harakati yana jonlandi. 1916-yil avgust boshida safarbarlik yig'in punktida 1 000 nafardan ortiq kishi ishdan bosh tortgan, rus ma'murlari va kazaklarga tosh va tayoq bilan qarshilik ko'rsatishga uringanlar. Biroq keyinchalik harbiy otryad kelib, odamlarni majburiy tarzda ishga olib ketgan [3, 16].

XULOSA

Shunday qilib, orqa front ishlariga safarbarlikdan qochish holatlari keng tarqalgan, ayrim joylarda mahalliy norozilik va qarshiliklar bo'lgan. Ammo Markaziy Osiyodan boshqa hech bir mintaqada bu noroziliklar ommaviy va uzoq davom etuvchi qo'zg'olonlarga aylanmagan.

Kavkaz va Yaqutiya Markaziy Osiyodan farq qiladi, chunki bu hududlarda safarbarlik bekor qilingan edi. Bu, albatta, muhim omil bo'lib, agar shunday choralar Markaziy Osiyoda ham qo'llanilganida, ehtimol, qo'zg'olon miqyosi bunday bo'lmasdi. Masalan, Farg'ona vodiysida 9–16-iyul kunlari ko'plab shaharlarda va qishloqlarda tartibsizliklar bo'lgan, ammo ular ommaviy qonli to'qnashuvlarga aylanmagan, chunki harbiy gubernator Aleksandr Gippius o'z tashabbusi bilan ishlarga faqat ko'ngillilarni olish to'g'risida e'lon qilgan edi [13].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akiyama, T. (2016). Vostanie v Semirech'e i ego prichiny. In: Uyama, T. (ed.) *Turkestanskoe vosstanie 127-147. 183-188.b 1916 g.: fakty i interpretatsii*. Moskva: IV RAN.
2. Buryat-Mongol ASSR tarixi (1954). 470-473.b Moskva: Gospolitizdat.
3. Danilin, V. M. (1936). Vystuplenie altaitsev v avguste 1916 g. // *Voprosy Istorii*, №3.
4. Fedorov, V. (2013). Mobilizatsiya i zoloto: yakuty v 1916 godu. 218-227. b Yakutsk: IGIIPMNS SO RAN.
5. Kalmoy ASSR tarixi ocherklari 219-223.405-408. b (1967). Elista: Kalmytskoe knijnoe izdatel'stvo.
6. Maksimov, A. (2014). 69-b Qalmyki v 1916 godu: mobilizatsiya i otklik. In: *Istoricheskie ocherki Kalmykii*. Volgograd.
7. Mutsalkhanov, M. (2011). Natsional'nye dvijeniya v Dagestane v nachale XX veka. Makhachkala.
8. Nikolay II i ego korrespondentsiya (1925). 138-140.b Petrograd: Izdatel'stvo Russkoy istoricheskoy biblioteki.
9. Qozog'iston SSR tarixi 442-445.b (1979). 5 jildlik. 2-jild. Olma-Ota: Nauka.
10. Qalmoy ASSR tarixi ocherklari 379-384.b (1967). Elista.
11. Risoqulov, T. (1924). Turkiston va 1916-yil voqealari. 268.b Toshkent: Sharq Nashriyoti.
12. Sahadeo, J. (2007). *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press.
13. Shvarts, A. (2016). Farg'ona vodiysidagi noroziliklar haqida. In: Uyama, T. (ed.) *Turkestanskoe vosstanie 1916 g.: fakty i interpretatsii*. Moskva
14. Suxanova, L. V. (2011). Kazaki i narodnosti Kavkaza: Vzaimootnosheniya v 1916 godu. Stavropol: SevKavGU.
15. Uyama, T. (2001) 80-83.b *Zhizn' posle imperii: reformy i reformatory v Turkestane*. // *Ab Imperio*, №3.
16. Zinovyev, D., Karix, L. (1997). *Religioznye dvizheniya u altaytsev*. Novosibirsk.